

ТЕМАТИЧНЕ ПОЛЕ ВІКУ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ: ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ І ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПІДХОДИ

Фразеотематичні групи “раннє дитинство”, “підлітковий вік”, “молодість”, “зрілість” у межах фразеотематичного поля віку людини в сучасній українській літературній мові аналізуються в етнолінгвістичному і лінгвокультурологічному аспектах.

Phraseotematic groups “early childhood”, “teen-age”, “youth”, “maturity” within the field of the human age in the Ukrainian standard language are analysed in ethnolinguistic and linguoculturologic aspects.

З виокремленням етнолінгвістики та лінгвокультурології в окремі напрямки наукових досліджень взаємодії мови та культури постають і нові завдання в галузі фразеологічних студій, які в українському мовознавстві досі зосереджувалися переважно навколо питань семантики, граматичної організації, стилістичних функцій фразеологічних одиниць у тексті, спорадично – етимологічних етюдів та сфер походження окремих сполук. Розвиток лінгвокраїнознавства, пов’язаного “з поглибленим вивченням кумулятивної функції мови, її здатності до відображення і збереження у своїх знаках інформації про етнокультурну спадщину народу”¹, спонукає до вироблення нових підходів у плані досліджень національної фразеології як “найбільш самобутньої в культурно-мовному плані частини номінативного запасу мови”². Етнолінгвістичний напрямок у дослідженні взаємодії мови та культури передбачає реконструкцію за даними національної мови відображення в ній культурних, народно-психологічних та міфологічних уявлень і “переживань” у їх діахронічному русі³, у той час як лінгвокультурологічний напрямок обмежується дослідженням та описом “синхронно діючих засобів та способів взаємодії мови та культури”⁴. Наша робота – це спроба аналізу фразеотематичного поля (ФТП) віку людини в українській мові в етнолінгвістичному та лінгвокультурологічному аспектах (на матеріалі двотомного “Фразеологічного словника української мови” 1993 р.).

ФТП віку людини показове як компонент мовно-культурної картини українського (чи будь-якого іншого) етносу, оскільки містить елементи як мовно-культурних універсалій, так і специфічних національних рис. Так, у кожній національній культурі існує градація вікових періодів: раннє дитинство, підлітковий вік, молодість, зрілість, старість; у фразеології кожен із періодів означаємо як відповідну фразеотематичну групу – ФТГ (відразу зауважимо, що найчисленніше в українській фразеології представлений період старості, але це матеріал окремого дослідження, який не розглядаємо в нашій статті з огляду на його значний обсяг). З іншого боку, самобутність розвитку кожного окремого етносу визначає складну ієрархію суспільних і родинних відносин; ставлення до певної вікової категорії формується залежно від її статусу та ролі в певному соціумі і так чи інакше відображається в мові, а отже, й у фразеології. Стилистичні конотації (за умови наявності) яскраво репрезентують статус певної вікової категорії в етносоціумі, а стрижневі елементи фразем часто мають архетипний характер (*колиска, каша, молоко, вуса, борода, сивина* тощо).

ФТГ “раннє дитинство” в українській фразеології представлена сполуками зі стрижневими словами *колиска, сповиток, повивач, мамин, штани* і представлена двома підгрупами фразем; перша з них називає вік немовляти або малої дитини: *в сповитку (сповиточку); у колисці; під стіл пішки ходити; без штанів (штанців) під стіл бігати (ходити); мамин мізинчик*; друга має темпоральний характер і називає початкову межу відліку часу (“з наймолодшого віку”, “з раннього дитинства”): *з [самого] сповитка (сповиточка, повиточку); з повивача; з пелюшок; з коліски; з пуп’янка (пуп’янку, пуп’яночка); з маленства; з (від) самого малечку (малку)*. Усі сполуки лише констатують вікову ознаку, подаються як стилістично нейтральні, хоча окремі лексеми в їх складі можуть мати демінутивний характер, що пояснюється традиційним особливо теплим ставленням українців до малої дитини. Єдина фразема, що має іронічний відтінок, – *смоктати мамину цицю* (“бути дуже малим”); вона семантично тяжіє до групи сполук на позначення молодості / недосвідченості (про це нижче). Як бачимо, атрибутами раннього дитинства виступають *колиска* (має сакральну функцію як перша домівка дитини)⁵, *пелюшки* і *пояс-повивач* (перше дитяче вбрання)⁶, *штаниці* (ще в ХІХ ст. штани хлопчикам шили, коли вони переходили у старший віковий стан – повноліття, лише на початку ХХ ст. – з 5-7 років)⁷. Одяг у

матеріальній та духовній етнокультурі українців історично виконує ряд функцій: захисну, оберегову, обрядову, естетичну, етнічну, соціальну, статевовікову⁸, тому використання назв його окремих елементів у фразеології має не випадковий, а мотивований характер.

Вікові характеристики осіб можуть бути передані через зіставлення з іншими особами: у *сини* (у *дочки*, у *внуки* і т. ін.) *годитися* кому – “бути молодшим від когось на одне чи два покоління”; у *батьки* (у *діди*, у *матері* і т. ін.) *годитися* кому – “бути старшим від когось на одне чи два покоління”. Одиницею виміру виступає покоління (залежно від суспільних традицій, які регламентують хронологічні межі репродуктивного віку і можуть варіюватися в діахронії, одне покоління детермінує час у середньому від 15 до 30 років), а функцію вікових еталонів виконують лексеми, що є назвами кровної спорідненості. Витоки таких зіставлень – в існуванні різноманітних видів складних багатопокілнних сімейних структур⁸.

ФТГ “підлітковий вік” найколеритніша в етнолінгвістичному аспекті і репрезентована яскравими образними сполуками. Період дорослішання, переходу від дитинства до молодості, зрілості у сучасному світосприйнятті українців не має виразних ознак соціального характеру, проте в багатьох етнокультурах історично це був важливий етап формування та самовираження особистості, який супроводився ініціаційними обрядами. Відголоски цих обрядів збереглися в українській фразеології, хоча й не сприймаються такими. В.Балушок, докладно характеризуючи лімінальну фазу парубоцької ініціації (вік посвячуваних істотно різнився залежно від регіону та від фізичного розвитку хлопця, але в цілому коливався від 15 до 19 років), зазначає, що “у відповідності з нормами порубіжного стану, ініціант-підпарубчак підлягав ритуальним кепкуванням і знуцанням”; старші хлопці називали підпарубків “шмаркачами”, “кашоїдами”, часто вживали фрази на зразок: “Ще молоко на губах не обсохло, а він уже до дівчат біжить”⁹. Українська фразеологія засвідчує відповідні сполуки як відголоски ритуальних кепкувань: *губи в молоці* у кого; [*материне*] *молоко на губах*; [*ще*] *з молоком на губах*; [*ще*] [*материне*] *молоко на губах* (рідко *коло губів*, *під вусами*) *не обсохло* (*не висохло* у кого, рідко *кому*; *молоко* (*моню*) *на губах витри*). Ці фраземи побудовано на очевидній хронологічній невідповідності між звичним періодом лактації як безпосереднього щільного зв’язку дитини з матір’ю та реальним віком адресата, завдяки чому й досягався ефект глузування, навіть виразної зневаги.

У сучасному суспільстві внаслідок відмирання давніх традицій фраземи втратили мотивацію, стали вживатися і стосовно дівчат, а їх семантика дещо змістилася в бік підкреслення не стільки молодості, скільки недосвідченості.

Неодмінний паралелізм понять “рання молодість” і “недосвідченість” засвідчений також у семантичних дефініціях таких одиниць: *жовтороте пташеня; [ще] мак росте (цвіте) в голові у кого; молодий та зелений; мало каші з’їв; мало квасу випив; від горшка два (три) вершка* тощо. Кожна з названих фразем додатково несе в собі приховану, внутрішню семантику, яку можна простежити, звернувшись до символічного значення стрижневих лексем. Природу виникнення та семантику зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні докладно аналізує Д.Ужченко¹⁰, тому на фраземі *жовтороте пташеня* не спиняємось.

Сполуки з компонентами на позначення реалій рослинного світу потребують докладніших коментарів. Традиційно українці – аграрії, максимально орієнтовані на календарну обрядовість. Людське життя мислиться як частина колообігу у природі. Щоденне спостереження рослинного світу зі зміною фаз сприяло витворенню і збереженню у свідомості етносу усталених символів і паралелей, що фіксуємо і в передачі вікових характеристик людини засобами народної фразеології. Прямий паралелізм (*весна – молодість*) у фраземі *молодий та зелений* межує з тавтологією. Глибшу символіку збережено у сполуці *[ще] мак росте (цвіте) в голові у кого*. Тут народна свідомість зафіксувала *мак* як один із улюблених поліфункціональних рослинних символів, який супроводив усі основні етапи родинної та календарної обрядовості; з-поміж інших значень, “символіка маку пов’язана з ідеєю молодості і краси”¹¹ і обігрується у сталих порівняннях, приказках: *дівчина як маківка; гарний як маків цвіт* тощо.

Цікавими в лінгвокультурологічному аспекті видаються фраземи *мало каші з’їв* та *мало квасу випив*. Перша з них у сучасній українській літературній мові вказує на ранній вік і недосвідченість, оскільки *каша* в сьогоденньому суспільстві мислиться як атрибут дитинства. Друга сполука побудована за тією самою моделлю, але субституція *каша – квас* позбавляє фразему суто вікової семантики, водночас посилюючи акцент на недостатній досвідченості. У діяхронічному висвітленні постає інакше трактування: *каша* була традиційною стравою для всієї родини і важливим елементом

обрядовості від народження до смерті людини¹², а тому не асоціювалася виключно з дитячим віком. *Квас*, на відміну від каші, вважався напоєм для дорослих. Таким чином, за походженням обидві фраземи були синонімічними, характеризували недосвідченість людини, і тільки в сучасній рецепції зазнали певної диференціації. У глибшій ретроспективі простежуємо кількісно-темпоральну взаємозалежність (час маркувався певною кількістю спожитої їжі, випаленого тютюну, пройденого шляху і т. ін.¹³).

Фразема *від горшка два (три) вершка* має значення “ще дуже молодий і недосвідчений”. Вибір еталону зіставлення (*горщик*) тільки на перший погляд може видатися випадковим, оскільки в сучасному суспільстві він уже втратив ритуальну та магічну функцію і зберігся майже виключно як посуд; однак у традиційній культурі українців це “найпоширеніший ритуалізований предмет із хатнього посуду. Пов’язаний із символікою печі та землі; осмислюється як вмістище душі і духів”¹⁴, належить до важливих артефактів культури. Етнограф О.Пошивайло на підставі археологічних знахідок антропоморфної глиняної пластики починаючи з епохи неоліту на території сучасної України, а також термінології гончарного виробництва та фольклорних матеріалів, переконливо доводить, що глиняний посуд – це символічний образ людини¹⁵, тому порівняння людини з горщиком за розмірами можемо вважати своєрідним рудиментом суспільної свідомості глибокої давнини.

ФТГ “молодість”. Період молодості людини в давнину пов’язувався з досягненням дівчиною шлюбного віку та появою вусів і бороди у хлопця. Вказівка на досягнення шлюбного віку у фраземах наявна переважно стосовно дівчат (*на порі; на порі стати; на стану (станочку) стати; на виданні; на відданні*), що мотивується традиційними уявленнями про необхідність заміжжя по досягненню дівчиною певного віку (від 15 до 17 років). Лексеми *пора, стан, видання* тощо вживаються тут у значенні “шлюбний вік”. На дорослість хлопця вказують сполуки *під вусом; ходити під вусом; вбиватися / вбитися в колодочки (в палки, в пір’я і т.ін.)*. Остання фразема виникла внаслідок спостережень за тваринним світом: пух у пташенят змінюється на пір’я з твердою основою в дорослих птахів (*перо, колодочка, палка*). Відбувається метафоричне перенесення за зовнішньою подібністю ознак дорослішання: пір’я у птаха – вуса у хлопця. Амбівалентними (вживаються щодо хлопців і дівчат) є фраземи *вирости з пелюшок; стати (встати, звестися, знятися,*

піднятися, спинатися і т.ін.) на [свої (власні)] ноги; доходити / дійти [до] літ [своїх] ([до] зросту); вступати / вступити у вік; входити / ввійти в літа; вбитися в літа. Як бачимо, процес дорослішання відображається у фразеології як процес руху (на що вказують дієслова динамічної семантики та соматизм *нога* як символ руху), тоді як дитинство асоціюється, як правило, зі статичністю та пасивністю (перебування в пелюшках, годування тощо). Треба зауважити, що особливе функціональне навантаження в означенні певного віку мають лексеми темпорального характеру *вік, роки, літа*, які в даному контексті втрачають здатність сполучатися з числівниками і набувають специфічного значення, яке можна окреслити як “репродуктивний вік” або “зрілий вік”. Ті ж лексеми у складі інших фразем можуть вказувати на старість (*побачити віку; у роках; літа обсіли; під літами; з літ іти* тощо).

ФТГ “зрілість”. Перехід до зрілості сприймається в народі з повагою, тому відповідні фраземи не мають іронічних чи жартівливих конотацій; навпаки, асоціації з рухом, розквітом, тяжіння до використання аграрної символіки характеризують цю порівняно нечисленну групу сполук: *у цвіту (цвіті); у цвіті літ; в самому соку; саме в соку.* Таким чином, період родючості, характерний для рослинного світу, проектується на людину.

Вказівку на зрілий вік можуть містити фраземи зі стрижневим словом *молодість*. У фразеології це поняття набуває градуального характеру (*перша та друга молодість*), причому порядкові числівники в їх складі мають виразну дистрибуцію: не можна сказати “перша молодість”, лише *не першої молодості*; так само єдино можливий варіант – *друга молодість*. Фраземи не мають хронологічно послідовної семантики, оскільки обидві, як зазначалося, характеризують зрілий вік; розрізняються за значенням, вказуючи на відповідність чи невідповідність зовнішнього і внутрішнього станів людини її віковим особливостям¹⁶.

Таким чином, фразеотематичне поле віку людини в сучасній українській літературній мові марковане етапами людського життя, які представлені у фразеології неоднорідно: фразеотематичні групи “раннє дитинство”, “молодість”, “зрілість” здебільшого позбавлені негативних стилістичних конотацій, тоді як сполуки ФТГ “підлітковий вік” часто вживаються з відтінком іронії, навіть зневаги, що пояснюється давніми народними традиціями. Стилістично нейтральні лексеми *молоко, каша, горщик, зелений, мак, цвіт, сік* та

інші закономірно функціонують у складі фразем ФТП віку людини, оскільки виступають у ролі певних лінгвокультурем і несуть у собі додаткове змістове наповнення, яке можна з'ясувати завдяки етнолінгвістичному та лінгвокультурологічному підходам до вивчення фразеології.

¹Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С.292; ²Телия В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры // Фразеология в контексте культуры. – М., 1999. – С.13; ³Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М., 1995. – С.39; ⁴Телия В.Н. Указ. раб. – С.16–17; ⁵Українська родина: Родинний і громадський побут / Упор. Л.Орел. – К., 2000. – С.106; ⁶Там само. – С.111; ⁷Там само. – С.116; ⁸Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С.167; ⁹Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник / А.П.Пономарьов, Л.Ф.Артюх, Т.В.Косміна та ін. – К., 1993. – С.140; ¹⁰Балушок В.Г. Обряди ініціації українців та давніх слов'ян. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С.83–84; ¹¹Ужченко Д.В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні: Автореф. дис... канд. філолог. наук: 10.02.01 / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди. – Х., 2000; ¹²Українська родина. Зазнач. праця. – С.357; ¹³Войтович В.М. Українська міфологія. – К., 2002. – С.223–224; ¹⁴Винник В.О. Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. – К., 1966; ¹⁵Войтович В.М. Зазнач. праця. – С.114; ¹⁶Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К., 1993. – С.290–302; ¹⁷Фразеологічний словник української мови: В 2 т. – К., 1993. – С.503.

Л.П. Солдатова, здобувач

ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОРЕЛЯЦІЙНОГО КРИТЕРІЮ В ПРАКТИЦІ РОЗМЕЖУВАННЯ НЕОДНОЗНАЧНОСТЕЙ

У статті розглядається використання інформаційно-кореляційного критерію в практиці розмежування повних лексичних омонімів та полісемів.

Using of the informationally correlation criterion in the practice of the lexical ambiguity differentiation (complete lexical homonyms and polysemantic words) is determined in the article.